

Miljöer och fornlämningar av handpappersbruk – exemplet Bråneholm, Södra Vi socken, Kalmar län

Av LENNART KLANG

Bråneholms pappersbruk i Södra Vi socken, Kalmar län, anlades av pappersmakaren Carl Holmström, sedan privilegier hade beviljats av Kongl. Kommerskollegium den 28 februari 1814. Som så många andra handpappersbruk upphörde Bråneholm att producera papper på 1880-talet. Under brukets ganska korta livstid – något mer än ett halvt sekel – fanns ungefär 130 handpappersbruk i drift i Sverige mer eller mindre långvarigt. De spelade antagligen en betydelsefull roll i samhällsutvecklingen. Bara det att obligatoriska skolan infördes 1842 kan nämnas som en viktig reform med anknytning till papperskonsumtionen.

Av Bråneholm återstår idag inga byggnader. De är alla rivna, men husgrunder m.m. vittnar om vad som en gång varit. Enligt rådande synsätt inom kulturminnesvården klassas Bråneholm som fornlämningsområde. Gällande fornminneslag slår bl.a. fast att lämningar av "fordom övergivna arbetsplatser" är fasta fornlämningar. Vi ska i det följande titta närmare på det fordom övergivna Bråneholm, men dessförinnan belysa några generella frågor om bruksmiljöer och handpapper.

Vad är en bruksmiljö och vad innehåller en sådan?

Miljö betyder ju egentligen omgivning. När man talar om bruksmiljöer kan man skilja mellan brukscentrum och omland. Miljön påverkas intensivast vid brukets centrum, där följaktligen de största och mest påtagliga förändringarna i den ursprungliga miljön uppstår.

Det centrala och karaktäriserande i pappersbruksmiljön är naturligtvis att papper tillverkas. I de äldre handpappersbruken framställde man pappersmassan i samma byggnad som också användes för formningen av papperet. Det är givet att pappershanteringen var "intensivast" här, men denna centrala punkt i pappersbruksmiljön omgavs av många anläggningar och arrangemang som hade att göra med pappershanteringen.

Man behövde lagerlokaler för insamlade råvaror (lumpbodar) och färdiga produkter. Man måste ha färskvatten och vattenkraft, varför man förlade bruken till lämpliga åar och reglerade vattenförsörjningen genom fördämningar, dammluckor och rännor till vattenhjulen jämte avledningsrännor därifrån. Uppdämningen av vattendragen med breda, hållbara vallar gjorde det möjligt att ta sig över från den ena sidan till den andra, till fots eller med häst och vagn. Hästar som användes i transporter behövde däremellan hästhage och stall. Ekonomibyggnader behövdes också för vagnar och redskap. I brukskontoret administrerades verksamheten.

Till bruksmiljön hörde också de bostäder m.m. som uppfördes för dem som arbetade vid bruken och deras familjer. Smärre odlingar kunde förekomma, där man satte potatis, hade köksväxter eller lite spannmål. Ett litet skogsskifte kunde tillhöra miljön, liksom smärre ängs- och betesvretar för ett par kor eller andra enstaka husdjur. Kunde man hålla några husdjur behövdes särskilda uthus vid sidan av ekonomibyggnaderna för pappershanteringen.

Transportvägarna länkade samman den ovan beskrivna närmiljön med omlandet. Här hämtades råvarorna i hemman, torp och andra boställen på rimliga avstånd från bruksmiljöns centrum och den dagliga pappershanteringen där. I omlandet ingick också de platser där papperet såldes. Längre hade städerna ensamrätt på all handel, varför det var där, t.ex. på särskilda marknadsdagar, som produkterna kunde avyttras. Från omlandet fick de som bodde och arbetade vid pappersbruket det mesta av sina förnödenheter. Mat och dryck, kläder, ved, virke, redskap, hö etc. kunde hämtas härifrån.

Hur organiserades arbetet? Hur gjorde man handpapper?

Råvaran vid handpapperstillverkning var lump, främst linne efter gamla, slitna kläder. Ylle kunde komma ifråga till grövre emballagepapper. Det var lumpsamlaren som drog omkring i bygden och samlade in och levererade lumpen till pappersbruken. I och med att bruken hade privilegier på papperstillverkning utfärdades Kungliga Förordningar om lumpinsamlingar. En sådan kungörelse kunde läsas upp i samband med högmässan i sockenkyrkan och ha följande lydelse:

''Denna församlings respektive ledamöter, af hushållen högre och lägre, Torpare, Soldater och Inhysesjon, af hvad stånd och villkor de vara må, antydes att i följe af Kongl. Maj:ts Underdånigste Förordning af den 31 Januari 1738, för innevarande år aflemna sina Lumpor till af Kongl. Kommersie-Collegium privilegierade Pappersbruk, emot betalning uti penningar eller medhafvande persedlar, samt därå undfå qittens, som vid Kronostämmor böra uppvisas: och skall utskickade kommissionärer, som lumpor

emot taga, noga uppteckna alla dem, som neka eller undandraga sig denna Leverans, som då gör sig förfallen till 1 R:dal. 16 sk. böter, enligt förut åberopade Nådiga Förordnings 1 §. Samlingen i denna Socken tager sin början denna vecka.”

Förordningen visar att pappershanteringen berörde förhållandevis många människor. Strängt taget kom ingen i råvaruområdet undan. Detta förhållande saknar motsvarigheter i andra typer av bruksdrift (jämför t.ex. järnhantering).

När lumpen sålunda levererats till pappersbruket skulle den genomgå många moment innan papperet var färdigt. Den sorterades, skars, kokades och blektes. I vattenkar upplöstes fibrerna genom stampning eller valsning till en formbar massa. Det var denna procedur som krävde både färskvatten och vattenkraft. Valsningen skedde i en s.k. holländare, dvs en valskista (uppfunnen i Holland i slutet av 1600-talet), i vilken lumpen och vattnet roterade och passerade valsen åtskilliga gånger. Efter några timmar hade lumpen sönderdelats fullständigt och kunde formas till pappersark.

Det var pappersmästaren som med hjälp av en form tillverkade pappersarken. Formen bestod av en duk av väv eller metall, som var uppspänd på en träram. Kring denna passade en annan träram, den s.k. deckeln, som begränsade arkens format och tjocklek. Med flera sådana kunde man variera pappersarkens dimensioner.

Formen med deckeln doppades ner i massan av finfördelad lump och vatten. Vattnet rann igenom formens duk medan fibrerna stannade kvar och bildade pappersarket. Gesällen tog arket från formen och såg till att vattnet pressades ur ytterligare. Lärlingen såg till att de fuktiga pappersarken slutgiltigt torkades. Dessa tre personer, som också kallades formaren, guskaren och läggstolspojken, bildade ett lag vid pappersmakningen. Efter deras insats kunde papperet specialbehandlas med t.ex. limning och glättning. Därefter vidtog förberedelserna till pappersleveranserna. Papperet skulle synas, rivas, vikas, packas etc i enlighet med kundernas önskemål.

En viktig procedur vid tillverkningen av formarna var att i dessa också tillverka en vattenstämpel — pappersbrukens firmaemblem. En sådan åstadkom man genom att sy fast särskilda trådar på formens duk, vilka efterlämnade tunnare partier i pappersarken. Tack vare vattenmärkena är det möjligt att identifiera tillverkningsorten för enskilda handpappersark.

Antalet sysselsatta vid ett handpappersbruk varierade givetvis med produktionens omfattning. Men de flesta hade byggts för en tämligen begränsad produktion som sällan krävde fler än ett 10-tal anställda. Förutom pappers-

mästare, gesäller och lärlingar behövdes arbetare för diverse göromål samt förvaltare eller motsvarande som skötte bokföring och annan administration. Arbetskraften var i regel mycket rörlig. Genom en särskild bestämmelse, gesällförordningen, stadgades att bruken skulle byta gesäller för att kunskaperna och erfarenheterna skulle spridas. Följden blev att de fick flytta omkring år från år innan de till slut kunde slå sig ner som pappersmästare vid något bruk.

Hur gick det till när handpappersbruken etablerades och vad bestämde lokaliseringen?

Vi vet genom skriftliga urkunder att papper har tillverkats i Sverige åtminstone under de senaste 400 åren. I begynnelsen var det främst rikets förvaltning som uttalat behövde papper. Det var också på Gustav Vasas initiativ som den sannolikt första papperskvamen anlades vid Norrström i Stockholm, utanför Norreport vid kungliga stallet på Helgeandsholmen. Driften lades dock ner här efter endast ett drygt årtionde. Först på 1600-talet kommer varaktig tillverkning igång. Då startades bl.a. de kända och sedermera stora pappersbruken vid Klippan (1637) och Lessebo (1692). Vid slutet av 1700-talet fanns ett drygt 50-tal bruk i drift, vilket i stort sett var lika många som sattes igång under 1800-talets första hälft. Efter 1850 startades endast ett fåtal, varför handpappershanteringens "blomstringstid" alltså inföll under i stort sett 1800-talets förra del.

Den som ville starta papperstillverkning var hänvisad till gällande lagar och förordningar. Man skulle inkomma med en särskild ansökan till Kungl. Maj:t, som genom Kommerskollegiet, dvs det centrala statliga ämbetsverket för handel och industri som inrättades 1651, tog ställning i frågan efter noggrann utredning. Det var viktigt att det fanns tillräcklig tillgång på råvaror och goda möjligheter att sälja papperet inom rimliga avstånd från bruket, omständigheter som Kommerskollegiet tog stor hänsyn till vid sin prövning. Man ville helt enkelt förhindra alltför optimistiska företag utan egentliga förutsättningar att överleva. Dessutom såg man som sin uppgift att skydda de bruk som redan fått privilegier.

Till en ansökan skulle man bifoga bevis på att en planerad brukslokalisering var tillgänglig och lämplig. När samfälld mark var aktuell var det nödvändigt att alla markägarna sanktionerade företaget och tillät lokaliseringen skriftligen. Om Kommerskollegium fann existensmöjligheterna goda för det planerade bruket utfärdades privilegier och verksamheten kunde

börja. Bruket fick härigenom en viss ensamrätt på pappershantering och således ett visst skydd mot konkurrens.

De tidiga pappersbruken lät anläggas av personer som var knutna till rikets förvaltning, t.ex. högre ämbetsmän. Pappersmästarna importerades då från utlandet och brukslokaliseringen bestämdes i stort av grundarens mark- eller gods innehav. Efterhand förankrades pappershanteringen i vissa bygder. Nya pappersbruk startades då av inhemska pappersmästare. En allmän hantverks-tradition bidrog troligen till utvecklingen. En sådan sammanhänge i sin tur med bygdernas näringsstrukturer i stort, främst utkomstmöjligheterna inom jordbruket.

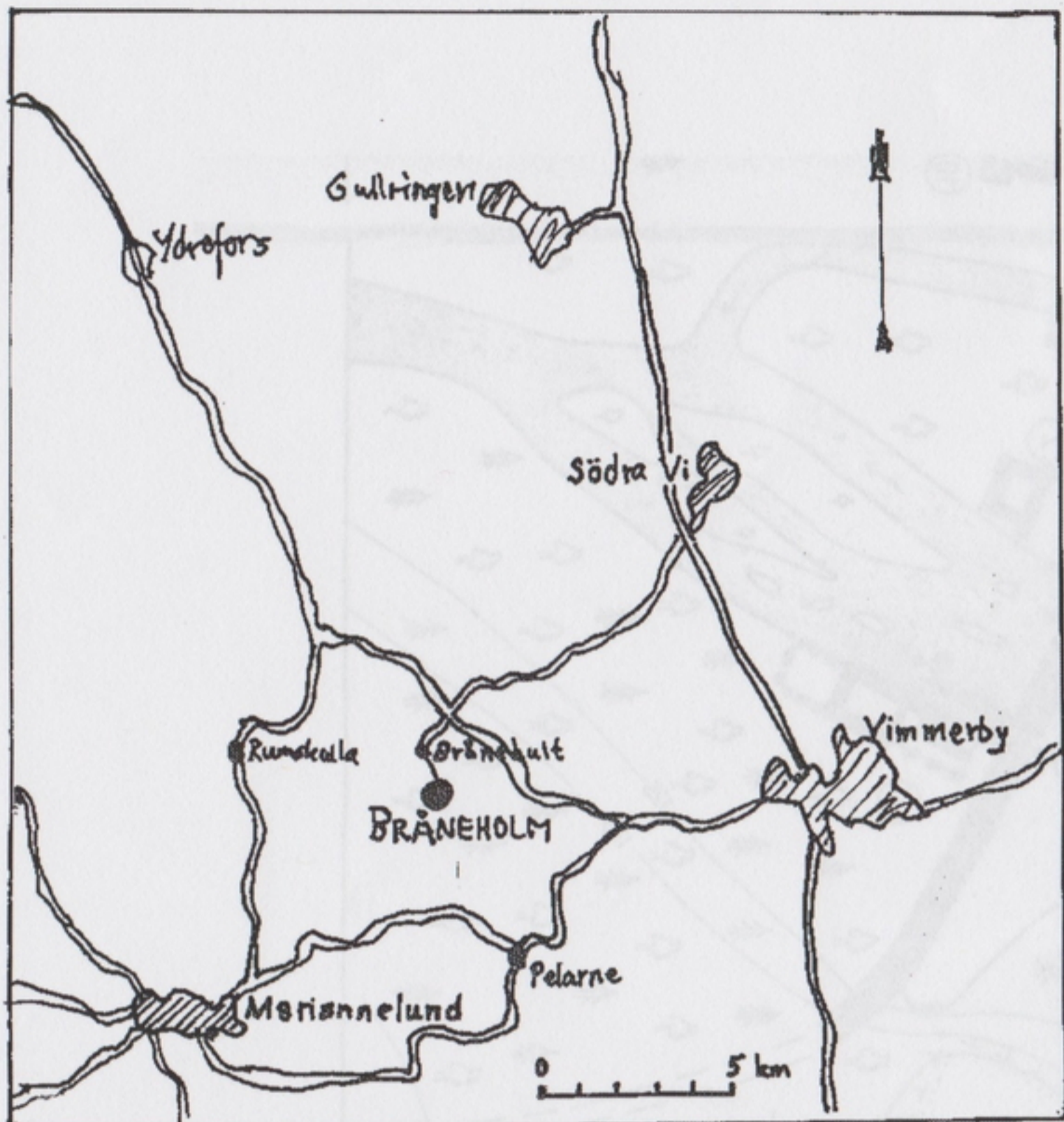
Lokaliseringen mer i detalj bestämdes av ägoförhållanden, redan gjorda investeringar i form av byggda anläggningar samt givetvis tillgång på vatten. En å med lagom vattenströmning och tillgängligt läge från bebyggelse var en förutsättning för brukslokaliseringen. Det valda läget vid ån bestämdes emellertid i stor utsträckning av redan befintliga arrangemang. T.ex. var det vanligt att anlägga pappersbruken vid kvarnställen, där fördämningar redan fanns och dit vägar redan ledde.

Varför övergavs handpapperstillverkningen och många pappersbruk?

När den första pappersmaskinen i landet installerades vid Klippans pappersbruk år 1832 var lumpen fortfarande råvara, men hantverksanknytningen minskade avsevärt genom den maskinella driften. Handpapperets slutgiltiga avveckling inleddes när den mekaniska och kemiska pappersmassan ersatte lumpen från 1860-talet. Den nya råvaran var trä.

Handpappersbrukens möjligheter att överleva blev minimala när pappersindustrin expanderade och tack vare den nya tekniken utvecklades till en alltmer ekonomiskt betydelsefull näringsgren för både inhemsk marknad och export. Den nya pappershanteringen kunde öka produktionen avsevärt samtidigt som arbetsinsatsen kunde nedbringas. Nya anläggningar krävdes av den nya tekniken. De handpappersbruk som inte hade förutsättningar i kapital och tekniskt kunnande att övergå till den nya pappershanteringen kunde inte fortleva som pappersbruk.

Den stora nedläggningsperioden var slutet av 1800-talet. Några bruk som övergått till den nya pappershanteringen bedrev en begränsad handpapperstillverkning parallellt med den modernare inriktningen. I dag förekommer handformning i Sverige kommersiellt endast vid Lessebo bruk i begränsad, PR-mässig omfattning. Dagsproduktionen, ca 30 kilo handgjort papper, spottar en modern maskin fram på mindre än en halv minut. Utom i Lessebo

Bråneholms bruksmiljö är belägen drygt 10 kilometer väster om Vimmerby.

kan handpappersframställningens teknik studeras vid museer, t.ex. vid Örsjöfors i Vimmerby kommun.

Bråneholm

Bråneholms handpappersbruk, ett av tre i Södra Vi socken, anlades som tidigare nämnts år 1814, dvs i en tid då pappershanteringen var förankrad i bygden och stadd i expansiv utveckling. Grundaren Carl Holmström hade under ca 30 år arbetat vid ett 10-tal olika pappersbruk och därigenom skaffat sig de erfarenheter som han behövde för att själv ta ansvaret för ett pappersbruk.

Delar av grunden efter Bråneholms pappersbruk syns i bildens högra del. Parallellt med denna ser man den stensatta rännan, i vilken ett vattenhjul roterade och gav papperstillverkningen den behövliga energin.

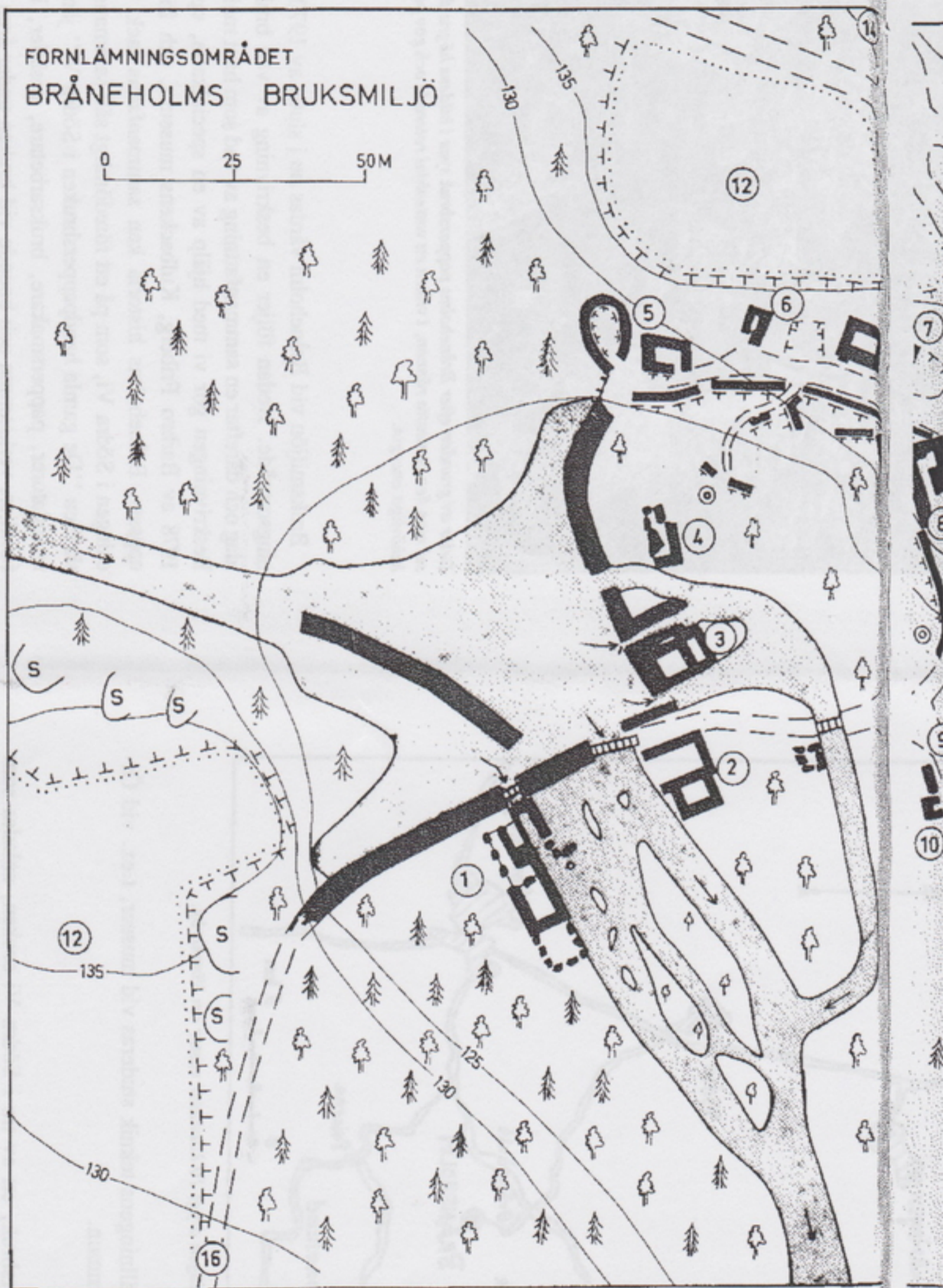
Foto: Författaren

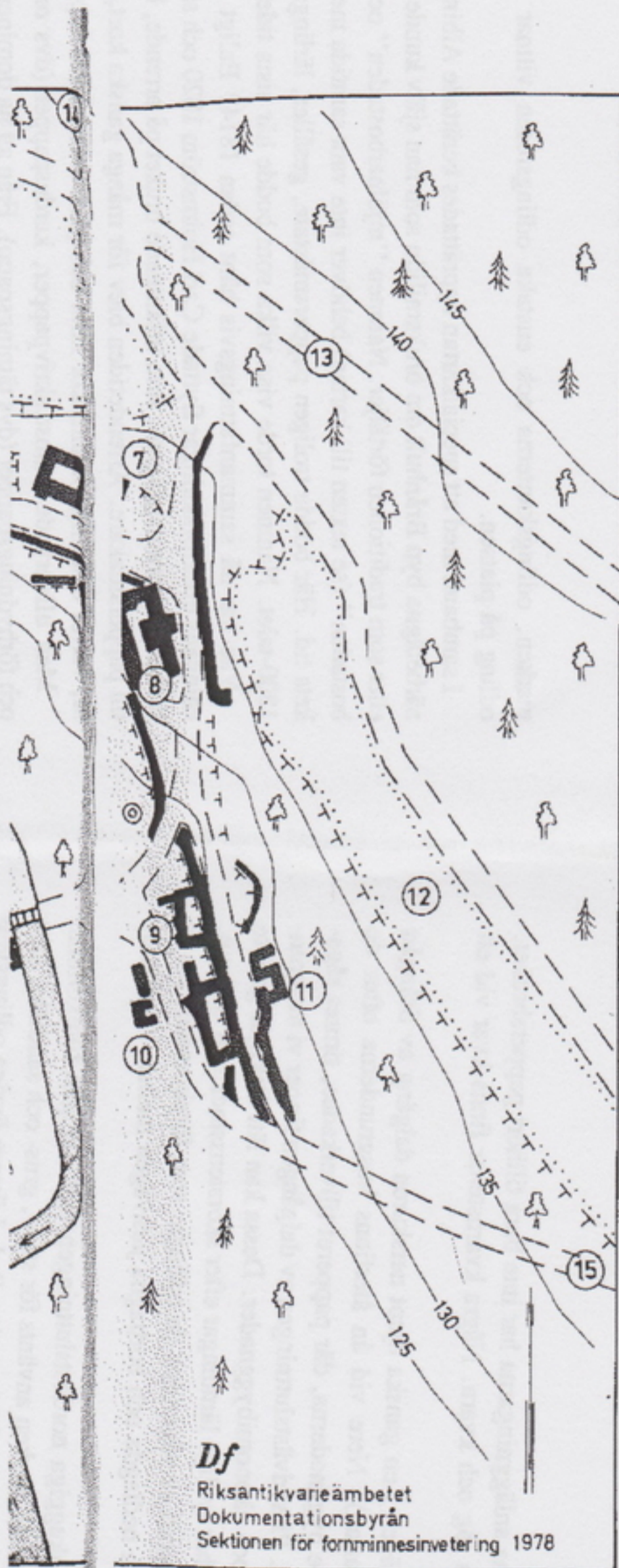
Bruksmiljön vid Bråneholm vårdas nu i slutet av 1970-talet som fornlämningsområde. Nedan följer en beskrivning av vad bruksmiljön innehåller idag och därefter en sammanfattning av vad som hänt mellan 1814 och 1978. Beskrivningen gör vi med hjälp av en specialkarta, upprättad en höstdag 1978 av Barbro Friberg, Kulbackens museum, och författaren till denna uppsats. Bråneholms historia kan sammanfattas tack vare hembygdsföreningen i Södra Vi, som på ett föredömligt sätt sammanställt och publicerat skriften "De gamla handpappersbruken i Södra Vi" jämte bilaga "Ägare, arrendatorer, pappersmakare, bruksarbetare, gesäller, lärlingar och deras familjer, verksamma och boende vid bruken under åren 1814–1895".

Vi börjar med att se på specialkartan och finner att ett 15-tal husgrunder, 2 större fördämningsvallar, 5 helt eller delvis stensatta rännor, 2 stensatta brunnar, övergivna odlingsytor och grustäcker samt brukningsvägar har karterats. Rakt igenom området rinner Stångån. Bruksmiljön omges av skogsmark.

FORNLÄMNINGSOMRÅDET
BRÅNEHOLMS BRUKSMILJÖ

0 25 50M

Df
 Riksantikvarieämbetet
 Dokumentationsbyrån
 Sektionen för fornminnesinventering 1978

TECKENFÖRKLARING

- STENMUR ELLER FÖRDÄMNINGSVALL AV STEN
- HUSGRUND AV STEN
- HUSGRUND AV SPRIDDA GRUNDSTENAR
- TERRASSKANT
- BRUNN
- VÄG
- TRÄBRO
- ÅKERBEGRÄNSNING
- BARRSKOG MED LÖVINSLAG
- LÖVSKOG
- STÅNGÅN
- GRUSTÄKT
- HÖJDKURVA MED HÖJD ÖVER HAVET

- ① GRUND EFTER PAPPERSBRUKET (ca 1815-1885)
- ② GRUND EFTER SÅG OCH STICKHYVELTILLVERKNING (ca 1920)
- ③ GRUND EFTER KVARN (ca 1920)
- ④ GRUND EFTER HUS MED OKÄND FUNKTION
- ⑤ GRUNDER EFTER EKONOMIBYGGNADER
- ⑥ KÄLLARGRUND
- ⑦ HUSGRUND ("MJÖLNARBOSTADEN")
- ⑧ HUSGRUND ("DISPONENTBOSTADEN", BRANN 1938)
- ⑨ GRUNDER EFTER EKONOMIBYGGNADER, BL.A. STALL
- ⑩ GRUNDER EFTER EKONOMIBYGGNADER
- ⑪ GRUNDER EFTER EKONOMIBYGGNADER
- ⑫ ÅKERLAPPAR SOM BRUKADES AV BRÅNEHOLM
- ⑬ BANVALL EFTER JÄRNVÄGEN, NEDLAGD OCH UPPRIVEN 1940 (ca)
- ⑭ VÄGEN MOT BRÅNEHULT
- ⑮ VÄGEN MOT MOSSNÄS
- ⑯ VÄGEN MOT PELARNE

Fördämningsvallen vid Bråneholm med i förgrunden en kvarnsten och rester av kvarnarna.

Foto: Författaren

De många övergivna anläggningarna har inte bara tillhört pappersbruket. Här har också funnits såg och kvarn. Några kvarnstenar finns kvar vid ett par av husgrunderna.

Bruksmiljön är belägen i en ganska djupt nerskuren dalgång av Stångån (se höjdkurvor på kartan). Nere vid ån återfinns husgrunderna efter de vattenkraftsbehövande byggnaderna, där papperet tillverkades, timret sågades och säden maldes. På sydvästslutningen av dalgången finner vi husgrunderna efter bostäder och ekonomibyggnader. Dessa kan lätt åtskiljas genom att bostadsgrunderna har tydliga lämningar efter skorstensstock och spismur. Slutningen är terrasserad av vägar och de odlingar som förekommit. En av vägarna markerar den nedlagda och borttagna järnvägen mellan Vimmerby och Ydrefors.

På den motsatta, skuggiga nordöstslutningen mot Stångån förekommer inga husgrunder. Här har marken använts för sten-, grus- och sandtäkt. Den mera höglänta marken har också här varit odlad. Liksom övriga odlingsytor vid Bråneholm har denna odlingsmark skogsplanterats. Men den jämna

Små, jämna, röjda märkytor med tydliga odlingskanter visar att odlingar har förekommit vid Bråneholm.

Foto: Författaren

marken, odlingskanterna och enstaka odlingsrösen vittnar om långvarig odling på platsen.

I samband med att specialkartan upprättades berättade Albin Carlsson från närbelägna byn Brånhult om bruksmiljön som han själv kunde erinra sig den eller som traditionen förtäljer. Namnen "mjölnarbostaden" och "disponentbostaden" (se texten till kartan) behöver inte vara samtida med pappersbrukets tid. Här bodde troligen pappersmästare, gesäller, lärlingar m.fl. under 1800-talet. Namnen torde visa vilka som bodde här sista tiden.

Vad har då sammanfattningsvis hänt sedan 1814? Enligt hembygdsförningens efterforskningar flyttade Carl Holmström 1820 och sålde sin del av bruket till hemmansägare, som utlämnade bruket på arrende, helt eller delat till pappersmakare. Arrendetiden blev för många ganska kort, något år eller så, varför åtskilliga människor kom och gick under årens lopp.

Man tillverkade främst skrivpapper, karduspapper (dvs omslagspapper) och förhydningspapper (dvs tätningspapp). Från att ha dominerat tillverknin-gen blev skrivpapperet med tiden en blygsam produkt. Förhydningspappen

och även karduspapperet ökade kraftigt i betydelse mot slutet av brukstiden.

Sex arbetare sysselsattes 1850 och tre 1870. I början av 1880-talet kom konkursen av orsaker som ovan diskuterats. Därefter drev en ny ägare kvarn och sågverksrörelse ännu några år. Pappersbruksbyggnaden och sågen revs 1920, kvarnen 1945. Bostadshuset och ekonomibyggnaderna revs eller brann ner vid en eldsvåda 1938.

Bråneholm är ett intressant utflyktsmål. Den som besöker platsen får uppleva den speciella stämning som råder. Den brusande forsen erinrar om behovet och betydelsen av energi och hur vattnets kraft tillgodosåg detta. Bland husgrunderna har en del kulturväxter dröjt sig kvar och vittnar om hur floran ändrade karaktär när människor bodde och arbetade här. Med lite fantasi torde det inte vara speciellt svårt att leva sig in i brukslivet och *hantverksmōdan*, hur råvarorna anlände, bearbetades och sändes iväg som färdiga produkter. Ödeläggelsen bidrar starkt till stämningen och påminner om de snabba förändringar som kännetecknat detta sekel och slutet på det föregående inom både näringsliv och samhällsutveckling i övrigt.

Litteratur (tryckta källor):

Aktiebolaget Klippans Finpappersbruk: En bok om papper. 1944.

Ambrosiani, S: Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige. Stockholm 1923.

Rosaeus, E: *Molae Chartariae Suecanae*. Svensk pappersbruksförenings 25-årskrift. Stockholm 1923.

Södra Skogsägarna, Lessebo Bruk: Den gamla konsten att tillverka papper. Växjö 1978 (broschyr).

Otryckta källor:

Hembygdsföreningen i Södra Vi: De gamla handpappersbruken i Södra Vi. Stencil 1973.

Bilaga till *De gamla handpappersbruken i Södra Vi*: Ägare, arrendatorer, pappersmakare, bruksarbetare, gesäller, lärlingar och deras familjer, verksamma och boende vid bruken under åren 1814–1895. Stencil.